

Wanda Bajor. *Benedicti Hesse Quaestiones disputatae super tres libros „De anima” Aristotelis (Libri II et III). Edycja krytyczna i analiza historyczno-filozoficzna*. Lublin: Wydawnicwo KUL 2011. ISBN: 978-83-7702-187-3.

Książka dr hab. Wandy Bajor zatytułowana *Benedicti Hesse Quaestiones disputatae super tres libros ‘De anima’ Aristotelis (Libri II et III)* (Lublin 2011) zasługuje na uwagę z wielu powodów. Przede wszystkim dlatego, że jest to praca udostępniająca w formie krytycznej nieznaną dotąd tekst źródłowy. Nie ulega wątpliwości, że prace edytorskie mają szczególne znaczenie, ponieważ to właśnie udostępnianie niepublikowanych (a zatem często prawie zupełnie nieznanymi) źródeł jest warunkiem *sine qua non* dalszej działalności badawczej. Zarazem trudno oprzeć się wrażeniu, że prace edytorskie często nie są należycie doceniane, a nawet zauważane. Tymczasem bez tego rodzaju publikacji nie byłoby możliwe powstawanie prac historycznych o charakterze syntetycznym. I choć bez prac edytorskich nie mielibyśmy dostępu do źródeł, nie moglibyśmy na przykład czytać tekstów Platona, to obcuując z zachowanymi dawnymi tekstami, nie zastanawiamy się na pracą edytora, dzięki której stało się to możliwe (czasem pamiętamy o tłumaczu dzieła na nasz język). Bez krytycznych edycji źródeł nie byłoby możliwe zachowanie ciągłości kulturowej, a zerwanie więzi przyczyniałoby się do pojawienia się w obszarze kulturowym niedającej się zapełnić pustki.

W odniesieniu do recenzowanej książki pragnę podkreślić, że jest to praca udostępniająca tekst źródłowy, który jest jednym z najważniejszych w polskiej filozofii późnego średniowiecza. Książka ta zatem ma wielkie znaczenie dla poznania i zachowania kultury polskiej. O dojrzewającej świadomości potrzeby podejmowania tego rodzaju prac badawczych świadczy Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, w ramach którego kładzie się mocny akcent właśnie na badania obszarów kultury polskiej zagrożonych utratą ciągłości. Wartość książki *Benedicti Hesse Quaestiones disputatae super tres libros „De anima” Aristotelis (Libri II et III)* wiąże się też z tym, że stanowi ona kontynuację badań nad polskim średniowieczem zapoczątkowanych przez wybitnych polskich mediewistów, takich jak Ludwik i Aleksandr Birkenmajerowie, Konstanty Michalski, Stefan Swieżawski, Mieczysław Markowski, Stani-

sław Wielgus, Zdzisław Kuksewicz. Badania te pokazują, że właśnie wiek XV był złotym okresem polskiej kultury umysłowej i że ówczesny dorobek intelektualny Polaków włączył ich w krąg budowniczych kultury europejskiej. Badania nad komentarzem Benedykta Hessego do *De anima* zostały zainicjowane przez Konstantego Michalskiego, a ich dopełnieniem jest książka dr hab. Wandy Bajor. Książka ta nie ma w żadnym razie znaczenia wyłącznie lokalnego, lecz włącza się w nurt badań nad filozofią XV stulecia prowadzonych w skali europejskiej, uzupełniając je o aspekt związany z polskimi źródłami.

O konieczności podejmowania gruntownych badań nad filozofią tego okresu pisał wybitny polski historyk Stefan Swieżawski. Zauważa on (w książce *Między średniowieczem a czasami nowymi*, Warszawa 2002, s. 5), że we wcześniejszych badaniach filozoficznych wiek XV był często lekceważony z powodu przekonania panującego wśród większości historyków średniowiecza o dekadencjnym charakterze ówczesnej scholastyki. Był zarazem pobieżnie traktowany przez historyków filozofii nowożytnej, skoncentrowanych wyłącznie na poszukiwaniu występujących wówczas przejawów myśli renesansowej i humanistycznej. Badania materiałów źródłowych pokazują jednak, stwierdza Swieżawski, że oba podejścia są historycznie nieuzasadnione i że wiek XV (a raczej okres mniej więcej od roku 1380 do 1525) ma swoisty, odrębny wyraz i jest ponadto niezmiernie bogatym podłożem, z którego wyrastają liczne nurty kształtujące współczesność. Jednak współczesny filozof nieczęsto sięga do średniowiecznych idei. Przeszkadza w tym jeżeli nie niezajomość języka, w którym zostały wyrażone, to z pewnością nieumiejętność czytania średniowiecznych łacińskojęzycznych rękopisów. Otwarcie możliwości dla dalszych analiz staje się więc wydanie tekstu źródłowego.

Znaczenie tej książki wiąże się z rolą, jaką pełniła w kulturze filozoficznej Europy i Polski antropologia Arystotelesa, którego traktat *O duszy* był jednym z dzieł obowiązkowo wykładanych na wydziale sztuk wyzwolonych uniwersytetów Europy, w tym Uniwersytetu Krakowskiego, w XV wieku, a także z rangą i znaczeniem mistrza Benedykta Hessego i jego dzieł w średniowiecznej polskiej kulturze filozoficznej. Ze względu na bogactwo wątków obecnych w komentarzu mistrza Benedykta jest on szczególnie ważnym świadectwem epoki, zwłaszcza że komentarz Benedykta Hessego był oficjalnym podręcznikiem w Uniwersytecie Krakowskim w połowie XV wieku. W ten sposób rozpowszechniał w krakowskim środowisku kluczowe idee *via moderna*, stając się tym samym jednym z dzieł, które przyczyniły się do utworzenia założeń nauki nowożytnej.

Spuściznę Benedykta Hessego, jednego z najwybitniejszych krakowskich uczonych XV wieku, stanowią komentarze do wielu dzieł Arystotelesa, z których część została już wydana. Przykładem może być obszerny komentarz Hessego do *Fizyki*, opracowany krytycznie przez Stanisława Wielgusa. Jeśli chodzi o badania nad komentarzem Benedykta Hessego do *De anima*, to zostały one zainicjowane przez Konstantego Michalskiego, a kontynuowane przez Zdzisława Kuksewicza. Dopeł-

nieniem tych badań, a zarazem otwarciem możliwości dla dalszych analiz jest krytyczne wydanie tekstu źródłowego. I właśnie to zadanie podjęła w ramach własnych badań dr Wanda Bajor. Projekt ten został zrealizowany w dwóch etapach, z których pierwszy polegał na krytycznym wydaniu komentarza Benedykta Hessego do pierwszej księgi *De anima*, drugi zaś objął dwie pozostałe księgi. Krytyczna edycja pierwszej księgi wymienionego komentarza została opublikowana pt. *Quaestiones disputatae super primum librum „De anima” Aristotelis Benedicti Hesse de Cracovia* („Acta Mediaevalia”. T. XIV. Lublin 2002). Krytyczna edycja ksiąg drugiej i trzeciej została opublikowana jako *Benedicti Hesse Quaestiones disputatae super tres libros „De anima” Aristotelis (Libri II et III)* (Lublin 2011).

Taki sposób realizacji tego bardzo ambitnego i ważnego projektu badawczego można uzasadnić zarówno względami technicznymi, związanymi z dużą objętością wydawanego komentarza, jak i merytorycznymi, związanymi z odmiennością problematyki poruszanej w księdze pierwszej w stosunku do problematyki poruszanej w księgach drugiej i trzeciej. Uzasadniają to także względy historyczne, ponieważ w tradycji komentatorskiej dwie ostatnie księgi *De anima* stanowiły całość, która częstokroć funkcjonowała niezależnie od pierwszej księgi; tak też jest w przypadku Benedykta Hessego. Pierwsza księga jego komentarza do *De anima* Arystotelesa zawiera kwestie, w których podjęte zostały zagadnienia wstępne, przez co stanowi odrębną całość, zasadniczy zaś korpus Arystotelesowskiej nauki o duszy zawierają dwie pozostałe księgi. To właśnie księgi druga i trzecia umożliwiają poznanie istoty poglądów antropologicznych w tym metafizykę człowieka jako psychofizycznej jedności oraz rozbudowaną problematykę epistemologiczną. Z nich zaś najważniejsza z punktu widzenia historii filozofii jest trzecia, podejmująca najważniejsze zagadnienia arystotelesowskiej teorii człowieka, związane z koncepcją ludzkiej duszy rozumnej. Zgodnie z tym *Quaestiones disputatae super primum librum „De anima” Aristotelis Benedicti Hesse de Cracovia* zawiera edycję trzydziestu pięciu kwestii, które składają się na pierwszą księgę komentarza zaś omawiana tu praca *Benedicti Hesse Quaestiones disputatae super tres libros „De anima” Aristotelis (Libri II et III)* zawiera edycję księgi drugiej i trzeciej.

Recenzowana książka składa się z trzech części. Pierwsza z nich została zatytułowana „Wstęp do edycji”, liczy 101 stron i jest dwujęzyczna: polsko-francuska Część druga, zatytułowana „Tradycja komentarzy do *De anima* Arystotelesa i antropologia Benedykta Hessego”, liczy 174 strony. Część trzecia, pt. „Benedykta Hessego *Quaestiones Disputatae Super Tres Libros De anima Aristotelis (Księgi II i III)*”, liczy 547 stron i zawiera tekst komentarza Benedykta Hessego opatrzonego aparatem historyczno-filologicznym. Poza wymienionymi częściami w pracy mamy: przedmowę, indeks terminów łacińskich występujących w edycji, bibliografię oraz indeks osobowy.

Oceniając książkę dr hab. Wandy Bajor, chciałabym na początku zwrócić uwagę na jej dwie pierwsze części. W części pierwszej ważny jest Wstęp do edycji, który zawiera informacje na temat życia Benedykta Hessego, prezentację jego pism, a także

pism zredagowanych według Benedykta, w tym dzieła już wydane oraz dzieła dotąd niewydane. Poza tym we Wstępie znajduje się omówienie kwestii autorstwa, czasu i miejsca powstania wydawanego komentarza oraz porównanie *Quaestiones* Benedykta Hessego z *Questiones* Wawrzyńca Londariusza. We wstępie zostały ukazane relacje między zachowanymi przekazami, na których opiera się edycja. Są to dwa przekazy rękopiśmienne, zachowane w kodeksach Biblioteki Jagiellońskiej – BJ 2013 i BJ 1901. Wstęp zawiera opisy kodeksów, omawia relacje między foliami rękopisów, zasady edycji oraz przedstawia wykaz symboli i skrótów w niej występujących. Pierwsza część omawianej pracy spełnia wszystkie wymogi, jakie stawia się wstępom do krytycznej edycji źródła rękopiśmiennego.

Część druga została podzielona na cztery rozdziały. W trzech pierwszych Autorka przedstawia proces kształtowania się tradycji i historię rozwoju komentarzy do traktatu Arystotelesa *De anima*, poczynając od pierwszych tego typu tekstów powstałych w starożytności (Rozdz. I: „Starożytna tradycja interpretacyjna traktatu Arystotelesa *De anima*”), w średniowieczu (Rozdz. II: „Średniowieczna tradycja interpretacyjna traktatu Arystotelesa *De anima*”) i osobno w XIV stuleciu (Rozdz. III: „Traktat Arystotelesa *De anima* w XIV-wiecznej tradycji komentatorskiej”). W rozdziałach tych Autorka zaprezentowała główne problemy podejmowane przez myślicieli komentujących ten traktat Arystotelesa. Uwzględniła autorów najbardziej znaczących w historii interpretacji Arystotelesowskiej psychologii, szczególną uwagę poświęcając tym filozofom, do których bezpośrednio nawiązywał autor wydawanego komentarza. To pozwoliło jej na ukazanie komentarza Benedykta Hessego jako „zintegrowanego z pewnym kontinuum myślicieli, którzy tworzyli w różnych epokach historycznych i kierowali się różnymi koncepcjami metafizycznymi” (s. 108*). Autorka jasno i precyzyjnie przedstawia zawiłe problemy podejmowane na kanwie *De anima* przez starożytnych i średniowiecznych filozofów oraz dostarcza cennych informacji na temat tradycji komentatorskiej związanej z tym traktatem. Z tego względu ta część książki zasługuje na szczególnie wysoką ocenę.

Ostatni rozdział części drugiej (Rozdz. IV: „Główne zagadnienia antropologii Benedykta Hessego”) zawiera analizy i interpretacje antropologicznych poglądów Benedykta Hessego, oparte bezpośrednio na wydanym źródle. Analizy dotyczą wybranych problemów metodologicznych (np. określenie przedmiotu psychologii, sformułowanie definicji duszy), metafizycznych (np. jedność psychofizyczna człowieka, natura duszy, władze duszy, wielość form, pochodzenie i nieśmiertelność duszy), eschatologicznych (pośmiertne losy duszy) i epistemologicznych (np. poznanie umysłowe, Bóg i ludzkie poznanie), które Autorka uznała za podstawowe, a tym samym najważniejsze. Ten rozdział wprowadza w myśl Benedykta Hessego i wskazuje, ku jakim rozwiązaniom się skłaniał. Znajdujemy tu wyjaśnione podstawowe terminy i pojęcia, którymi – często w wielu znaczeniach – posługiwał się Hesse w swym komentarzu (np. różnie rozumiana potencjalność intelektu, s. 261*). Podkreślić należy, że poglądy Benedykta Hessego są przedstawiane w kontekście historycznym,

jego stanowisko porównane ze stanowiskami innych myślicieli (w tym innego bardzo znaczącego uczonego krakowskiego Pawła z Worczyna, s. 253*). Takie ujęcie omawianej problematyki pozwala na skuteczne poszukiwanie odpowiedzi na pytania dotyczące stanowisk i nurtów doktrynalnych, które występowały w naukowym środowisku średniowiecznego Krakowa.

Analizy merytoryczne, które przeprowadza Autorka, dotyczą głównie obszaru filozofii człowieka, a więc dziedziny, w której – jak w soczewce – skupia się całość problematyki filozoficznej. Autorka słusznie podkreśla wyjątkową obszerność dzieła Benedykta Hessego na tle pozostałych dzieł z tej dziedziny. Wiąże się to z faktem, że podejmował on w nim wiele tematów, które pojawiły się w trakcie rozwoju problematyki filozoficznej. Dzięki temu dzieło mistrza Benedykta zawiera całość średniowiecznej antropologii związanej z perypatetycką filozofią człowieka. Należy tu wymienić metafizykę człowieka jako psychofizycznej jedności, rozbudowaną problematykę epistemologiczną oraz zagadnienia związane z koncepcją ludzkiej duszy rozumnej. Poza wymienionymi występuje tam także wiele wątków w różny sposób z problematyką antropologiczną związanych. Należy bardzo wysoko oceniać badania, które oparte na opracowywanym materiale źródłowym wpływają na powiększanie zasobów naszej wiedzy, a przez to często także na zmianę ocen dotyczących nurtów myślowych i filozofii minionych wieków.

Traktat Arystotelesa *O duszy* był jednym z dzieł obowiązkowo wykładanych na wydziale sztuk wyzwolonych Uniwersytetu Krakowskiego w XV wieku, a jego zaliczenie było wymagane dla uzyskania stopnia bakałarza. Pierwszym powstałym w Krakowie komentarzem do tego traktatu Arystotelesa był komentarz Pawła z Worczyna, kolejny – autorstwa Benedykta Hessego – stał się, jak wspomniano, oficjalnym podręcznikiem w Uniwersytecie Krakowskim w połowie tego stulecia. Jak pisze Autorka recenzowanej pracy, „rozpowszechniał on kluczowe idee *via moderna*” (s. 238*). Tym samym jest jednym z dzieł, które przyczyniły się do utworzenia założeń nauki nowożytnej. Autorka rozprawy podkreśla wyjątkową obszerność dzieła Hessego na tle pozostałych dzieł z tej dziedziny. Wiąże się to z faktem, iż mistrz Benedykt podejmował w nim wiele tematów, które pojawiły się w trakcie rozwoju problematyki filozoficznej i zawiera całość średniowiecznej antropologii związanej z perypatetycką filozofią człowieka, a także wiele wątków w różny sposób z problematyką antropologiczną (lub jak pisze dr hab. Wanda Bajor z „fenomenem ludzkiego bytu”) związanych.

Rozdział ten jest bardzo interesujący i stanowi dobry punkt wyjścia do dalszych badań nad tym komentarzem, który dzięki pracy edytorki stał się odtąd dostępny nie tylko dla bardzo nielicznej grupy osób posiadających umiejętność czytania rękopisów. Chciałam przy okazji zwrócić uwagę na przypisy wzbogacające erudycyjną wartość tej części rozprawy.

Podstawowym zadaniem i zarazem celem recenzowanej pracy było udostępnienie tekstu, który można uznać za jeden z najważniejszych w polskiej filozofii późnego

średniowiecza. Jego znaczenie wynika z dwóch głównych powodów. Jednym z nich jest rola, jaką pełniła antropologia Arystotelesa, drugim – znaczenie mistrza Benedykta Hessego i jego dzieł w średniowiecznej polskiej kulturze filozoficznej. Z tym ostatnim wiąże się bogactwo wątków obecnych w samym komentarzu mistrza Benedykta, co czyni ten tekst szczególnie ważnym świadectwem epoki. Wszystkie te powody podjęcia edycji jej Autorka udowodniła wyczerpująco w dwóch pierwszych częściach swojej pracy.

Krytyczna edycja *Quaestiones super tres libros „De anima” Aristotelis (Libri II i III)* to trzecia część recenzowanej książki (s. 3-545). Księga pierwsza liczy 82 kwestie, druga – 58. Tekst komentarza został opatrzony bogatym aparatem filologicznym, który ukazuje drogi recepcji tego dzieła oraz dokumentuje wielość wątków pojawiających się w procesie przekazu. Aparat ten jednak edytorka „mądrze trzyma w ryzach” i odnotowuje w nim jedynie te różnice między tekstami zachowanymi w rękopisach, które mogą mieć znaczenie merytoryczne. Nie odnotowywała odmienności stylistycznych i różnic w szyku zdań, wyrażen równoznacznych, odmienności czasów gramatycznych, stron lub liczb. Na stronach 57*-58* edytorka zamieściła zestawienie podstawowych różnic między rękopisami, co pozwala zorientować się w ich charakterze.

Takie ograniczenie filologicznego aparatu krytycznego jest zgodnie z zaleceniem sformułowanym przez A. Dondaine w artykule *Variantes de l'apparat critique des éditions de textes médiévaux*, „Bulletin de la Société Internationale pour l' Étude de la Philosophie Médiévale” (Louvain) 4:1962 s. 82-100 [tłum. pol.: *Rodzaje aparatu krytycznego w edycjach łacińskich tekstów średniowiecznych*, „Przegląd Tomistyczny” 5:1992, s. 1193]

Tekst komentarza opatrzony został także aparatem historyczno-literackim, który odnotowuje zarówno cytaty wyraźne, jak i tzw. cytaty niewyraźne, tj. takie, które zostały przez Benedykta Hessego przejęte bez podania źródła i przytoczone albo w brzmieniu dosłownym, albo sparafrazowane. Autorka omawianej książki zidentyfikowała około 1200 cytatów, pochodzących z dzieł wielu autorów, zaledwie jeden (w tak obszernym komentarzu) pozostawiając niezidentyfikowany. Warto podkreślenia jest też to, że w łacińskim tekście edytorka uniknęła błędów w zakresie łacińskiej ortografii, jak i tzw. literówek.

Aparat historyczno-literacki świadczy o tym, że podstawę dla Hessego stanowił komentarz Wawrzyńca z Lindores, tym samym potwierdza ustalenia innych badaczy, którzy uważają, że Benedykt Hesse korzystał w ok. 15% z pism Wawrzyńca (s. 283*). Z komentarza Londoriusa zapożyczył głównie *notabilia*, w których dokonano precyzacji pojęć, rozróżnień i podziałów oraz zestawienia zagadnień sformułowanych w tytułach kwestii. Także od Londoriusa przejął Hesse wiele cytatów z innych autorów, których średniowiecze uznawało za autorytety w dziedzinie szeroko rozumianej filozofii (s. 47* i 284*). Drugim ważnym tekstem, na którym opierał się mistrz Benedykt, opracowując swoje dzieła, jest komentarz do *De anima* autorstwa Jana

Burydana. Autorka edycji stwierdza, że choć nie ma tu tak ścisłej zależności formalnej i redakcyjnej, jak w przypadku dzieła Londoriusa, to występuje znacząca zależność merytoryczna. Trzecim ważnym źródłem dla Hessego wydają się krakowskie anonimowe kwestie zredagowane według szkoły Jana Burydana. Aparat historyczno-literacki świadczy także o dużym znaczeniu myśli Jana Filopona, Awerroesa, Tomasza z Akwinu i Aleksandra z Afrodyzji. Ten ostatni autor, jak zauważa edytor, cieszył się wyjątkowym uznaniem Hessego, co jest, jej zdaniem, charakterystycznym rysem wydanego przez nią komentarza do *De anima* (s. 284*).

Wydatną pomoc w pracy nad analizą merytoryczną komentarza stanowi zamieszczony na s. 546-588 indeks rzeczowy, na który chciałabym zwrócić szczególną uwagę przy ocenie książki. Obejmuje on ponad 1600 terminów występujących w komentarzu Benedykta Hessego ukazanych we wszystkich kontekstach, w jakich funkcjonują w tekście.

Zrealizowanie takiej pracy było możliwe jedynie dzięki temu, że Autorka książki opanowała doskonale narzędzia pracy naukowej: znajomość paleografii i innych nauk pomocniczych historii, znajomość łaciny i łaciny średniowiecznej oraz trudnej problematyki filozoficznej, a także historii filozofii. O tym, jak wielkiej wytrwałości, dociekliwości i pracowitości wymaga praca edytora, wiem na podstawie własnego doświadczenia – taki charakter miała moja rozprawa doktorska. Prowadząc własne badania nad interesującymi mnie zagadnieniami z historii filozofii średniowiecznej, mam do czynienia z wieloma edycjami krytycznymi, a więc i możliwość porównania, co pozwala mi stwierdzić, że edycja dokonana przez dr hab. Wandę Bajor niczym nie ustępuje edycjom zachodnim, a jej Autorkę można zaliczyć do szczupłego grona wysokiej klasy specjalistów.

Małgorzata Kowalewska
Wydział Filozofii i Socjologii UMCS